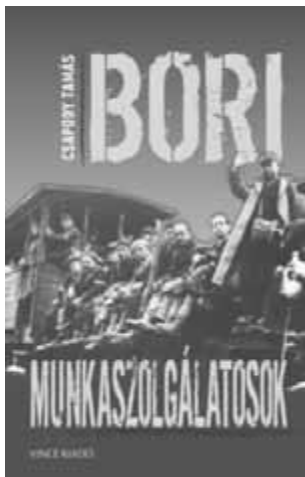

Csapody Tamás: Bori munkaszolgálatosok

FEJEZETEK A BORI MUNKASZOLGÁLAT TÖRTÉNETÉBŐL

Vince Kiadó Kft.
Budapest, 2012
648 oldal, 5495 Ft

”

Csapody Tamás új könyve meglehetősen vaskos könyv, 647 oldal, de nem monográfia, hanem szorosan egymásba kapcsolódó, egymást kiegészítő s (olykor) át is fedő tanulmányok füzére. Terjedelme és alaposága okán monográfiának is elmenne (a laikus olvasó nem is nagyon tudja megkülönböztetni a monográfiától), a szerző azonban – ha jól értem egyes utalásait – még külön monográfiára is készül. A munkában eddig nyolc éve van benne, s még ma is lát nyitott kérdéseket, föltárandó összefüggéseket. A mostani könyv egyik jellegzetessége, hogy – témája ellenére – nem történész írta, hanem történeti érdeklődésű és fölkészültségű jogász-szociológus. Ez nem külsődleges vonatkozás, ez a sajátos fölkészültség a források föltárásában és kezelésében egyaránt érzékelhető. Félreértés ne essék, ennek fölemlgetése nem állóképző bíráló. A 20. századdal foglalkozó történészek nálunk nagyon erősen ideologikus vezérlésűek – tőlük megkülönböztetni valakit tehát nem föltétlenül megrovás. A szerző szorosabb értelemben vett szakmája azonban tetten érhető a források fölkutató, olykor valóságos nyomozással vetekedő eljárásokban, a szinkron kutatásokból ismert metódusokban, mindenekelőtt az *oral history* (részben kényszerű) „kedvelésében”, a telefoninterjúkban, a források meghivatkozásában, stb. A forráskezelésben megmutatkozó „jogászi” vonás pedig, amennyire – talán – gyöngeség, más vonatkozásban annyira erény is. Gyöngeség, mert a részleges („hiányos”) információkból rekonstruálható történeti kép hitelessége nem föltétlenül a jogi bizonyíthatóságtól függ: sokszor filológiai valószínűsíthető az, ami jogi értelemben egyáltalán nem emelhető a bizonyítottság szintjére. (Magyarán: az, ami egy keretlegény jogszerű elítéléséhez talán nem elegendő, az a történelem történeti-filológiai rekonstrukciója szempontjából már releváns lehet. A „teljes” múlt teljességre törekvő föltárása és leírása ugyanis megvalósíthatatlan követelmény.) De erény is, mert a szerzőt ez a jogászi érzékenység és inspiráltság fokozott bizonyításra készíti, s ez nem csak általában véve pozitívum, de e téma földolgozása közben különösen. Így

ugyanis egy-egy történés, összefüggés adatolása – bár az érvelés ettől olykor nehézkessé válik – igen gazdag, számos ponton egyenesen revelatív. A könyvnek ez az adatgazdagsága pedig jótékonyan különbözteti meg a művet az ideologikus történetírás kevés adattal dolgozó, de a keveset is mesterségesen homogenizáló – sajnos, egyáltalán nem ritka – eljárásától. A könyv eseményleírásai így persze sajátos kettősséget mutatnak. Az, amit a szerző elsődlegesen meg akar mutatni, le akar írni, a forrásadottságok következtében gyakran hiányos és töredékes – írásban sok minden soha nem dokumentálódott, sőt az egykor létezett dokumentumok is sokszor megsemmisültek már, esetleg – jó esetben – lappanganak. De – s ez érdekes sajátossága Csapody Tamás érvelési módszerének – az elsődleges elbeszélésre, másodlagosan, egy nagyon gazdag, sok mindent megvilágító, meglehetősen sűrű szövésű adatréteg helyeződik föl. S ez a másodlagos réteg olykor semmivel sem kevésbé érdekes és fontos, mint amennyire az első szándékból bemutatni akart esemény érdekes és fontos. Sőt, a kor általános képe, a közviszonyok alakulása szempontjából mindez talán még beszédesebb is.

A könyv, ahogy az alcím is mondja, „fejezeteket” ad a bori munkaszolgálat történetéből. Nem elsőként, de alighanem az eddigi legnagyobb tájékozottsággal, s föltűnő alapossággal. A bevezetést követő első fejezet címe *Orvosok és orvoslás Borban*, a másodikiké *Justus Pál bori munkaszolgálat*, a harmadiké *Marányi Ede, a bori táborcsoport főparancsnoka*, a negyediké *A bori menet a Dunántúlon*, az ötödiké *A bori keret felelősségre vonása*, a hatodiké *Az ab dai exhumálás*. Valamennyi fejezet tehát a boriak történetét tárgyalja, azokét a zsidó és nem zsidó magyar munkaszolgálatosokét, akik a szerbiai Borban a németek számára végeztek hadiiparilag fontos rabszolgamunkát – akiket a magyar kormány „szövetségi” megfontolásból és szolgálalkúségból alárendelt a német hadiérdekeknek, miközben saját állampolgárait lenézett és megvetett páriákként, mondhatnánk „fogyó eszközként” kezelte. Hogy mi volt Borban, hogyan éltek, dolgoztak (s haltak) ott a munkaszolgálatosok, arról eddig is volt némi képünk. Bori munkaszolgálatos – „muszos” – volt ugyanis a költő Radnóti Miklós is, s az ő sorsa, mártírúma régóta ráirányította a figyelmet a boriak történetére is. Alighanem Radnóti sorsa keltette föl Csapody Tamás figyelmét is e téma iránt, de ő nem fölmondja a mások írásából már jól-rosszul ismerteket, hanem saját kutatásra alapozva tudatosan tágítja az ide vonatkozó ismeretek körét, s a már „ismert” eseményeket is ellenőrzi, kiegészíti s újraértelmezi. Így, a monográfia terjedeleme ellenére, a fejezetcímek megjelölte témakörökben szisztematikus mélyfúrásokat végzett, egy-egy lényegesnek vélt szemszögből tárgyalva az eseményeket. Megoldása jellegéből következik, hogy az egyes fejezetek más-más módon, de legalábbis más-más hangsúllyal tárgyalják az alaptörténetet. Az első fejezet, eléggé nem dicsérhetően, egy speciális, de nagyon fontos, s eddig lényegében figyelmen kívül hagyott témakört tárgyal: a boriak egészségügyi ellátását. Számba veszi a táborcsoportban dolgozó valamennyi orvost (maguk is mindannyian munkaszolgálatosok voltak), és sorsukon, orvosi erőfeszítéseiken keresztül mutatja be azokat a viszonyokat, amelyek a nagyon nehéz munkát végző, a körülményeknek kiszolgáltatott foglyok ellátását jellemezték. E fejezet jelentőségét aligha lehet túlbecsülni, hiszen a munkaszolgálatosok elemi életföltételeire irányítja rá a figyelmet. (E téren, persze, még tovább is lehetne lépni. Az ilyen jellegű élethelyzetekben mindig valóságos probléma az elemi szükségletek kielégítésének módja. Az, amit – eufemizmussal – a számukra adott „véchéhasználati” lehetőségként lehet megnevezni, ilyen szituációkban mindig mint a kiszolgáltatottság és az emberi méltóság elvesztésének legfőbb helyzete és eszköze nyilvánul meg. Akkor is így van ez, ha erről általában nem szokás, mert „nem illik” beszélni. Csapody egy-két adata az „ürülék” összeszedésére vagy éppen „megevésére” kényszerítésről,

önmagukban is figyelmeztető jelzések.) A harmadik fejezet egészen más nézőpontú, ez a táborparancsnok élettörténete. Benne, Csapody nyomozómunkájának eredményeként, egy rémtörténet és egy kalandregény egyesül. Marányi alezredes története ugyanis a hatalommal élő s visszaélő, a maga módján „meggyőződéses” ember története, aki parancsnokként az embertelenségek legfőbb felelőse, „túlteljesítője” volt, álnéven bujkáló „menekültként” pedig a saját bűnösségét soha föl nem ismerő, hiedelmeibe belekövült öncsaló. Évtizedekig élt fedésben, álnéven, soha el nem jutva tettei felülvizsgálatáig. Mint ilyen, ő is a téveszmetörténet – egyik – reprezentánsa. A második és a negyedik (sőt bizonyos mértékig még a hatodik) fejezet is megint egészen más. Ezek, belül maradvá az alaptörténeten, egyúttal irodalomtörténeti érdekűek is. A második fejezet a költőként és műfordítóként is érdemes, bár sokak által csak politikusként (vagy még inkább: a Rajk-per egyik vádlottjaként) ismert Justus Pál bori történetét rekonstruálja. Hasznos, korrekt fejezet, rég meg kellett volna írni. A negyedik és a hatodik fejezet központi szereplője pedig Radnóti Miklós. Pontosabban, ő ezeknek a terjedelmes részeknek a legfőbb vonatkozási pontja – holtában is.

Az irodalomtörténetést nyilvánvalóan Radnóti kálváriájának története érdekelheti első-sorban. Csapody e téren, értelemszerűen, összefoglalja és kritikailag megrostálja mindazt, amit eddig a kutatás (Kószegi Ábel, Hulesch Ernő, Tolnai Gábor s mások) főlszínre hoztak, s a régi és az újonnan előkerült adatokat aprólékos alaposággal (újra)értelmezi. Az új könyv ide vágó terjedelmes részletei adatgazdagságukkal és mindent mérlegre tevő alaposággal jellemezhetők. Hogy mi az új bennük, nehéz lenne pontosan körülhatárolni, hiszen minden előkerül itt, amiről az eddigi kutatók is szóltak, de minden többszörös ellenőrzés mellett, egy tágabb kontextus részeként. Azaz, ha tetszik, minden „ismert” volt már – s ugyanakkor minden új. Aspektus kérdése, hogy mit hangsúlyozunk. Csapody teljesítményének legnagyobb értéke nem is annyira egyes új adatok főlszínre hozásában jelölhető meg, hanem abban a sokoldalú, részletgazdag megközelítésben, amely az egész könyvet jellemzi. Itt persze a jogászi „véna” egyszerre előny és hátrány. Előny, mert olyan típusú források számba vétele és értelmezése történhet így meg, amelyek a hagyományos filológiai eszköztáron túli ismereteket is megkövetelnek, s Csapody, mint jogász, e területeken jól mozog. De hátrány is, mert olykor túlbonyolít dolgokat, ott is esszenciális ellentmondásokat lát, ahol nincs, ahol az ellentmondás csupán narratív jellegű. Hosszan értekezik például arról, hogy az exhumált holttestben a feleség és a jelen levő barátok nem ismerték föl kétséget kizáróan Radnótit, ám valójában nem is ismerhették föl: a halál óta eltelt hosszú idő, az előre haladott bomlási folyamatok ezt kizárták. Az azonosítás „ránézésre” megoldhatatlan feladat volt már. Az arc, amely minden ilyen azonosítás első számú eleme, már úgy fölbomlott, hogy azonosíthatatlan volt. Egyáltalán, egy ilyen holttest pusztá „nézegetése” is túl van azon a határon, amelyet egy átlagos ember – percepciói képességeit megőrizve – elvisel. Ugyanakkor esetünkben nem is ezen állt vagy bukott a dolog. Az a tény, hogy a holttestnél megtalálták a személyazonosító iratokat, köztük az úgynevezett „bori noteszt”, eldönti a kérdést, kit találtak meg. Az ugyanis, elvileg, elképzelhető, hogy a verseket – megőrzésük, megmentésük reményében – a költő rábízta valakire, s utóbb ez a „valaki” úgy halt meg, hogy nála maradtak meg a versek. De az egyéb személyes iratok átadása már értelmetlen, sőt funkciótlan lett volna. Az ilyen iratátadás föltételezése valószerűtlen és minden logikára rácáfoló föltételezés lenne. Az „azonosítók” bizonytalansága, aggálya azonban lélektanilag nagyon is érthető: az elfogadni nem akart halál „öszönös” hártása ez. (Azt pedig, hogy a jegyzőkönyv készítői honnan tudták, hogy Radnóti költő, – könnyű megmondani: a „bori noteszből”, amelyet ők találtak meg, s amely expressis verbis

kimondja, hogy a notesz egy „költőé”.) Magyarán, a kritika itt – szándéktalanul – inkább homályt teremt, semmint homályt oszlat.

A könyv elég nagy mértékben Radnótira fókuszál, az ő sorsára figyelve adja elő mondandóját. Mégis azt kell mondanunk, tűnjék is föl bármennyire paradoxnak, a könyv legnagyobb értéke, igazi teljesítménye nem irodalomtörténeti, nem „filológiai”. A közvetlen Radnóti-vonatkozásoknál fontosabb az a nagy megmozgatott anyag, amely részben a munkaszolgálatosok sorsát, részben a sorsukat meghatározó emberi és közviszonyokat világítja meg. A föltárt s működésbe hozott nagy és sokrétű anyag nem közvetlenül, hanem közvetve, mondhatnánk pusztán gazdagsága révén, egy eseménytörténet fölötti második síkon fejt ki igazi hatását. S éppen így, áttételeiben, közvetve igazán érdekes és fontos. Mert így nemcsak az kerül fölszínre, amit a szerző – vélelmezhetően – föltárni akart, hanem az is, amit e föltárás közben szükségképpen megmozgatott, s így láthatóvá, olvasói által is értelmezhetővé tett. A könyv legfőbb, igazán fontos hozadéka pedig – úgynevezett szaktudományos eredményein túl – éppen ez. A megmozgatott anyag ugyanis a mai, nem történéssz olvasó számára is érzékelhetővé teszi az emberi kiszolgáltatottságnak azokat a mélységeit, amelyekben ezek a munkaszolgálatosok, köztük Radnóti is, éltek és (többségük) meghaltak. De érzékelhetővé teszi az „emberinek” a sötét oldalát is. Mindazt, ami benne rejlik az emberi nem antropológiai szerkezetében, de csak meghatározott körülmények közt aktivizálódik – ám akkor, sajnos, nagyon végtelenen, durván.

Ne legyen senki számára kérdéses: az, hogy a munkaszolgálatosokat kísérő keretlegények öltek, csak a kisebbik rossz. Az, ahogy nap mint nap viselkedtek, ahogy visszaéltek – mai távlatból egyértelműen illegitim – hatalmukkal, ahogy szerepmintákat kialakították, elfogadták és realizálták, ahogy utat engedtek személyiségük embertelen készleteseinek – mindennél rosszabb, s mindennél árulkodóbb. Leleplezi az adott történeti konstellációból fakadó frusztráló társadalmi kondicionáltság veszedelmeit. Az ugyanis, hogy ezek a keretlegények olyanok lettek, amilyeneknek a történeti forrásokból megismerhetjük őket, meghatározott viszonyok eredménye. S bár kétségtelen, hogy ugyanazokra a viszonyokra is mindig az *igen* és a *nem* bináris kódjával lehet reagálni, ez nem menti föl azokat, akik az emberekből a rosszabb énjüket hívják elő. S ez nem pusztán „történeti” kérdés – ez a szó legszorosabb értelmében aktuális kérdés. Mert mindezen igazában nem jutottunk még túl, semmi sincs lezárva, mindez – mutatis mutandis – „megisméltődhet”, azaz új külsőségek közt, új konfigurációban életre kelhet. A frusztrált és speciálisan kondicionált ember ma is képes minden szörnyűsége, s ha erre a „körülményektől” ösztönzést kap, frusztrációját ki is éli. Az a történeti konstelláció tehát, amely egyfelől „előállít” ilyen frusztrált, megnyomorított személyiségeket, másfelől lehetővé teszi, sőt ösztönzi a frusztráltság kiélését, alapjaiban torz és elfogadhatatlan. Az egyén felelőssége, persze, ismétljük meg, mindig adott, de az ember sötét oldalát aktivizáló viszonyok dinamikája, amely eddig mindig az adott társadalom mélyszerkezetéből fakadt föl, az elszigetelt egyénnél jóval nagyobb hatalom, s jóval mélyebben fekvő meghatározottság, mint egy keretlegény pszichológiai értelemben vett „lelki alkata”.

Ez azonban már egy másik történet, pontosabban, a történet másik rétege, szintje. Ám a *Bori munkaszolgálatosok* nagy érdeme, hogy e mélyebben fekvő másik történettel újra, de immár a tények világossága mellett szembeülhetünk. Történeti földolgozásról ennél elismertőbbet nem igen lehet mondani. Ha egy könyv ezt eléri, megtette azt, ami történeti témák kutatójától egyáltalán elvárható, s ami csak ritka, kivételes esetekben valósul meg.

Lengyel András